

Бувальщина, розказана дячком ***ської церкви

Так ви хочете, щоб я ще розказав вам про діда? — Чому й не розказати, не потішити стародавньою побрехенькою? Ех, старовина, старовина! І яка то розкіш, яка радість зійде на серце, коли почувеш про те, що давно, давно, що ні місяця йому, ні року немає, діялось на світі! А до того як ще вплутається який родич, дід чи прадід, — ну, тоді і рукою махни: от щоб мені, похлинутися за акафістом великомучениці Варварі, коли не здається, що все теє діялось тоді з тобою, ніби ти вліз у прадідову душу, або прадідова душа у тобі грає... А гірш од усього мені оці наші дівчата та молодиці: ступи тільки на поріг, так зразу й засокочуть: "Хомо Григоровичу, Хомо Григоровичу! а нуте якої казочки-страховиночки!а нуте-бо, нуте!., "тара-та-та, та-та-та... і як почнуть, і як почнуть... Розказати не важко, тільки подивіться ж ви, що тоді діється з ними, як полягають спати. Я ж добре знаю, що кожна тремтить під уквивалом, ніби б'є її лихоманка, з головою б рада влізти у свій кожух. Шкрябне об горщик пацюк, чи сама як-небудь зачепить ногою коцюбу — крий боже, і душі немає. А на другий день ніби й не було того нічого; чіпляється знову: розкажуй їй страшної казки та й годі. Про що б же вам розказати? Зразу не спаде на думку... Хіба от що, розкажу я вам про те, як покійний мій дід грав з відьмами в дурня. Тільки заздальгідь прошу вас, панове, — не перебаранчать, бо щоб не вийшло такого киселю, що соромно буде і в рот його взяти. Покійний дід, треба вам сказати, на свій час був козак не простий. Знав він, де твердо-он-то, і де слово-титлу поставити. У свято, бувало, так одпече апостола в церкві, що куди якомусь теперішньому поповичеві. А за тодішніх часів, самі знаєте, коли зібрати грамотіїв з усього Батурина, то нема чого й шапки підставляти, — всіх в одну жменю забирай. Отже не диво, що усякий зустрічний вклонявся дідові мало не до пояса.

Треба було одного разу вельможному гетьманові послати до цариці грамоту. Тодішній полковий писар... от як на лихо прізвища його не пригадаю... Віскряк — не Віскряк, Мотузочка — не Мотузочка, Голопуцьок — не Голопуцьок... Знаю тільки, що химерне якесь теє

прізвище, — гукнув ото він діда, і каже йому, що так і так, виряджає його сам гетьман з грамотою до цариці. Дід не любив довгих зборів: зашив грамоту в шапку; вивів коня; цмокнув жінку і двох своїх, як він казав, поросят, що одно з них доводиться рідним батьком хоч би й нашому братові; і збив за собою таку куряву, ніби п'ятнадцять хлопців заходилися посеред шляху гратися в каші. На ранок, ще не співали четверті півні, як дід був уже в Конотопі. А там на той час ярмарок: людей на вулицях — аж у очах рябіє. А що було ще рано, то всі куняли, порозлягавшись на землі. Коло корови лежав гуляка-парубок з червоним, як снігур, носом; трохи далі, сидячи, хропла перекупка з кременями, синькою, дробом та бубликами; під возом лежав циган; на возі з рибою чумак; на самому шляху розкидав ноги бородань-москаль з поясами та рукавицями... ну, всякого наброду, як водиться на ярмарках. Дід спинився, став роздивлятися. Тимчасом по ятках почало потроху ворухитись: забряжчали пляшками жидівки; то в одному місці, то в другому клубками повалив дим, і по всьому табору пішов дух гарячих сластьонів. Дід згадав, що в нього немає про запас ні тютюну, ні огнива; от і пішов він по ярмарку тинятись. Не встиг пройти ступнів двадцять — назустріч запорожець. Гуляка, видно! Штани червоні на ньому, як жар, синій жупан, ясний, барвистий пояс, збоку — шабля і люлька з мідним ланцюжком по самі п'яти — запорожець, та й тільки! Ех, народець! стане, було, випростається, закрутить молодецького вуса, брязне підковами і — піде! та як піде: ноги витанцьовують, як веретено в бабиних руках; по струнах ударить — струни на бандурі, як вихор зашумлять; сам у боки, навприсядки; а як заспіває — душа гуляє!.. Ні, минулось: не бачити вже запорожців! Так: от зустрілись. Слово-друге, познайомились. Загомнілись, заговорились, за балачками дід зовсім забув про те, що йому треба їхати. І загуляли козаки, як перед великим постом на весіллі. Тільки скільки не гуляй, все ж набридне бити горщики та шпурляти грішми межі люди, та й ярмаркові не вік же стояти! От і домовились козаки не розлучатись і далі їхати разом. Виїхали в поле, як уже сутеніло. Сонце зайшло; де-не-де горіли тільки замість нього червонясті смуги; у полі рябіли ниви, як святкові плахти чорнобривих молодиць. Балакучий став наш запорожець на диво. Дід та ще другий козак, що пристав до гурту, подумали вже, чи не біс сидить у ньому.

Звідки у нього тільки що бралось. Історії та примовки такі диковинні, що дід кілька разів хапався за боки і мало кишок не порвав од реготу. Та в полі дедалі темнішало, а разом з тим незв'язнішою ставала і молодецька мова. Далі він і зовсім примовк, став полохатись кожного шелесту. "Ге, ге, земляче! та ти не на жарти почав сов лічити. Чи не думаєш, як би швидше додому та на піч!" Запорожець обернувся і звів на них налякані очі свої: "Перед вами не потаюся, товариші: чи ви знаєте, що моя душа давно вже запродана чортові". "Дивись, яке диво! Кому на своєму віку не доводилось з ними мати мороку? Отут-то й треба гулять, як кажуть, напропале", "Ех, хлопці! гуляв би, коли ж цієї ночі строк козакові! Гей, браття!" сказав він і лягнув їх по руках: "ех, не дайте мене! не спить одну цюю ніч, не забуду вашої дружби довіку!" Як же не допомогти чоловікові в такій біді? Дід так і сказав, що швидше дасть він одрізати оселедець на своїй голові, ніж попустить чортові хоч понюхати мордою його собачою християнської душі.

Наші козаки, може, їхали б довго ще, коли ж усе небо ніч зап'яла, наче чорним рядном, і в полі стало темно, як під овечим кожухом. Геть-геть тільки мерехтів вогник, і коні, почувши близьке стійло, стали поспішати, нашорошивши вуха і втупивши очі в морок. Вогник, здавалося, біг назустріч, незабаром перед козаками показався шинок, що похилився на один бік, мов тая баба, що вертається з веселих хрестин. За тих часів шинки були не те, що тепер. Доброму чоловікові не тільки не було де розгулятися, ударити горлиці чи гопака, прилягти навіть, коли зайде в голову хміль і ноги почнуть писати покой-он-по не було де. Увесь двір був заставлений чумацькими возами, під повітками, в яслах, в сінях, — один згорнувшись, другий розкинувшись, хропли чумаки, як коти. Тільки шинкар до каганця карбував на палиці, скільки кварт та осьмух висушили чумацькі голови. Дід, узявши третину відра на трьох, пішов у повітку. Всі троє лягли вряд. Тільки не встиг дід повернутися, аж чує: його товариші сплять уже, як мертві. Розбудивши третього козака, що пристав до них, дід нагадав йому, що вони обіцяли цю ніч не спати. Той підвів голову, протер очі і знову заснув. Нічого робити, довелося дідові самому вартувати. Щоб як-небудь перебити сон, він обдивився всі вози, навідався до коней, запалив люльку, вернувся

назад і сів знову коло своїх. Тихо скрізь, як у вусі. Аж ось ввижається йому, що з-за сусіднього воза щось сіре висуває роги... Тут очі дідові почали злипатися так, що треба було щохвилини протирати їх кулаками та промивати недопитою горілкою. Як тільки ж вони прояснялись, все щезало. Трохи згодом, знову лізе з-під воза страховище... Дід витріщив очі скільки міг; та клятуща дрімота все перед ним затуманила; руки його окостеніли; голова схилилась на груди, і міцний сон охопив його так, що він повалився, як убитий. Довго спав дід, і вже добре напекло сонце йому голе тім'я, перш ніж схопився він на ноги. Потягнувшись разів зо два й почухавши спину, помітив він, що возів у дворі стояло вже не стільки, як звечора. Чумаки, певне, вирушили ще вдосвіта. До своїх — козак спить; а запорожця немає. Одна тільки на тому місці свитка лежала. Розпитувать — ніхто й знати не знає. Страшно стало дідові, думки взяли. Пішов подивитись на коней — ні свого, ні запорожцевого! Що це за знак? Нехай, скажімо, запорожця взяв чорт, а хто ж коні? Розміркувавши, дід вирішив, що чорт, мабуть, приходив з пекла пішки, а як до пекла світ не близенький, то він підчепив його коня. Дуже боляче було йому, що недодержав він козацького слова. "Ну", думає, "робити нічого, піду пішки: може, трапиться по дорозі який баришник з ярмарку — якось розживусь на коня". Тільки почав шукати шапку, а шапки — немає. Ударився дід об поли руками, коли згадав, що звечора помінялись вони на час шапками із запорожцем. Кому ж її взяти, як не чортові. От тобі й гетьманський гонець! От тобі й привіз грамоту до цариці! Тут дід почав шпетити чорта такими словами, що, думаю, йому не один раз чхнулось у пеклі. Та лайкою все ж не допоможеш; а потилицю скільки дід не чухав, придумати нічого не придумав. Що робити? Кинувся дід шукати розуму у добрих людей: зібрав усіх, що були тоді в шинку, чумаків і так заїжджих, розказав їм свою пригоду. Довго думали чумаки, спершись підборіддями на батоги; покрутили головами і сказали, що не чули ще вони такого дива на хрещеному світі, щоб гетьманську грамоту украв чорт. А інші додали, що коли чорт та москаль що-небудь украдуть, то тільки ти й бачив. Тільки шинкар мовчки сидів у кутку. Дід і підступив до нього. Коли людина мовчить, то вже, видно, розумна. Тільки ж шинкар не дуже щедрий був на слова; і коли б дід не поліз у кишеню за п'ятьма злотими, то скільки б не стояв перед ним, нічого б не вистояв. "Я тебе навчу, як

знайти грамоту", сказав він, одвівши діда вбік. У діда одлягло од серця. "Я вже по очах бачу, що ти — козак, не баба. Дивися ж! недалеко од шинку дорога зверне праворуч, у ліс. Як тільки почне в полі примеркати, будь наготові. У лісі живуть цигани і виходять із своїх нір кувати залізо такої ночі, коли тільки самі відьми літають на своїх кочергах. Чим вони насправді живуть, того тобі не треба знати. В лісі почуєш багато стуку, тільки ти не йди на той стук; а буде перед тобою маленька стежка мимо обгорілого дерева, тією доріжкою іди, та й іди, та й іди... Буде тебе тернина колоти, густа ліщина дорогу тобі заслоняти — ти все йди; і як дійдеш до невеличкої річки, тоді тільки спинися. Там ти й побачиш, кого треба; та не забудь іще набрати в кишені того, для чого й кишені шують... Бо сам знаєш, що теє добро і люди, і чорти однаково люблять". Сказавши це, шинкар пішов знову у свій закамарок і вже не хотів більше говорити ні слова.

Покійний дід був не з боязких; стріне бувало вовка, так зразу за хвіст і хапає; пройде з кулаками поміж козаків, — всі, як груші, попадають на землю. Одначе і в нього пішов мороз поза шкірою, коли увійшов він такої гупої ночі в ліс. Хоч би тобі зірочка в небі. Темно і глухо, як у винному склепі; тільки чути було, як десь високо-високо, над головою, гуляв холодний вітер у верховітті і як дерева, мов ті захмелілі козацькі голови, розгульно похитувались і шепотіли листям свою п'яну мову. Аж ось повіяло таким холодом, що дід і про свій теплий кожух згадав, застукало одразу сто молотів у лісі, аж дідові в голові задзвеніло, і освітило на мить увесь ліс наче блискавицею. Дід одразу побачив стежку, протоптану поміж чагарником. Ось і обгоріле дерево, і кущі терну! Так, все так, як було йому казано; ні, не одурив шинкар. Проте не дуже-то й весело було лізти поміж колючими кущами; ще зроду дідові не доводилось зазнати, щоб прокляті колючки та сучки так боляче дряпались: що не ступне дід, так і пориває його ойкнути. Помалу-помалу вибрався дід на просторе місце і помітив, що ліс став рідший, зате дерево в ньому таке товсте, що такого він не бачив і по той бік Польщі. Поміж деревами блиснула й річка, чорна, як воронована сталь. Довго стояв дід на березі, розглядаючись. На тому боці горить вогонь, то, здається, ось-ось погасне, то знову відсвічується в річці, що тремтить, як польський шляхтич у козацьких

лапах. А ось і місток! Ну, по такому містку хіба тільки чортяча таратайка проїде. Дід, одначе, не довго думав, і швидше, ніж інший вийняв би ріжок з табакою, був уже на тім боці. Тепер тільки він побачив, що коло вогню сиділи люди, та такі пики, що в інший час чого б не дав дід, щоб тільки не знатися з ними. Та тепер нічого не вдієш, треба знайомитись. От дід і одважив їм поклону, мало не до пояса: "Боже поможи вам, добрі люди!" Хоч би один головою кивнув; сидять, та мовчать, та щось підсипають у вогонь. Побачивши одне порожнє місце, дід, не довго думавши, сідає і собі. Пики мовчать, мовчить і дід. Довго сиділи мовчки. Набридло дідові; поліз він до кишені, дістав люльку, подивився навкруги — жоден не дивиться на нього. "Вже, добродійство, будьте ласкаві, як би так, щоб до прикладу сказати, того..." (дід жив на світі чимало, знав уже, як розпускати баяндраси і при нагоді, мабуть, і перед царем знав би, що сказати), "щоб, приміром кажучи, і себе не забути і вас не образити, — люлька в мене є, та того, чим її запалити, чортма". І на це дідові — хоч би слово, тільки одна пика сунула гарячу головешку прямисінько дідові в лоб, так, що коли б він трохи не одхилився, то, може, навіки попрощався б з одним оком. Побачивши, нарешті, що марно тільки проходить час, дід наважився — чи буде його слухати чортове кодло, чи не буде — розказати діло. Пики і вуха понаставляли, і лапи попростягали. Дід догадався, взяв у жменю всі свої гроші і кинув як собакам їм у середину. І зразу все перед ним перемішалось, земля затрусилась, і як уже воно сталося, — він і сам того не розкаже, — опинився десь чи не в самісінькому пеклі. Мати моя рідна! охнув дід, гарненько роздивившись: які страховища! одно хороше, друге ще краще. Відьом така гибель, як от, буває, снігу випаде на Різдво: та виряджені, та намазані, як панночки на ярмарку. І всі вони, скільки не було їх там, наче п'яні, вибивали якогось пекельного тропака. Куряву збили — світу не видно! Тільки подивитись, як високо стрибало бісове поріддя, і то у хрещеної людини мороз піде поза спиною. Одначе, хоч і страшно було, а все ж сміх узяв діда, коли він побачив, як чорти з собачими мордами, на німецьких ніжках, вертіли хвостами та упадали коло відьом, мов парубки коло красних дівчат, а музики лупили кулаками себе в щоки, як у бубни, а носами висвистували, як у волторни. Тільки заглядили вони діда, — так і гунули до нього ордою. Свинячі, собачі, козлячі, дрофіні, конячі морди —

всі притьмом полізли цілуватися. Плюнув дід, так йому гидко стало! Нарешті, вхопили вони діда і посадовили за стіл, такий, мабуть, завдовжки, як шлях од Конотопа до Батурина. "Ну, це ще не дуже погано", подумав дід, побачивши на столі свинину, ковбаси, капусту з кришеною цибулею і багато всяких ласощів: "видно, чортова наволоч не додержує посту". Треба вам сказати, що дід, коли траплялось, не одмовлявся перехопити того-сього на зуби. Любив попоїсти, покійник, зі смаком, а тому, не вдаючись у довгі розмови, присунув до себе миску з нарізаним салом, окорок шинки; взяв виделку, що хіба трохи менша від тих вил, якими дядько бере сіно, зачепив нею найбільший шматок, підставив скоринку хліба та — зирк, і одніс у чужий рот. Ось-ось, отут коло самих його вух, — навіть чути, як чиясь пика чвакає на весь стіл та зубами клацає. Дід нічого; бере другий шматок, і от, здавалось, уже й по губах зачепив, тільки знову ж не в своє горло. Втретє — те ж саме. Збісенів дід; забув і страх, і те, в чиїх лабетах сидить тепер. Як підскочить до відьом: "Та що це ви, Іродове плем'я, сміятись надумали з мене? Коли зараз же не оддасте моєї козацької шапки, то будь я католик, коли не поверну ваших свинячих рил на потилицю!" Ще дід не доказав цих слів, як усе чортovinня вискалило зуби і зняло такий регіт, що в діда й на душі похолонуло. "Добре!" завищала одна відьма, що її дід визнав за старшу, бо личина в неї була, мабуть, чи не найкраща; "шапку оддамо тобі, тільки ти спершу зіграй з нами тричі в дурня. Ну, що ви скажете? Козакові сісти з бабами в дурня! Дід почав було одмагатись, далі все ж таки сів. Принесли карти, замащені, такі, якими попівни ворожать про женихів. "Так от слухай!" загавкала відьма знову: "коли хоч один раз виграєш — твоя шапка; коли ж усі три рази зостанешся в дурнях, то вже не прогнівайся, не тільки шапки, може, й світа більше не побачиш!" "Здавай, здавай, стара відьмо! Що буде, те й буде".

Роздала карти. Узяв дід свої в руки — і дивитись не хочеться, таке сміття: хоч би на сміх один козир. Масть — десятка найстарша, навіть пар немає; а відьма все п'ятерики підсипає. Довелось зостатися дурнем! А тут одразу, як заіржали, загавкали, зарохкали морди з усіх боків: "дурень! дурень! дурень!"

"Щоб тебе розірвало, бісова челядь!" закричав дід, затуляючи пальцями вуха. "Ну", думає, "відьма підтасувала; тепер я сам буду здавать". Здав. Засвітив козиря. Подивився в карти: масть — кращої й не треба, і козирі є. Спершу пішло діло наче й добре, аж ось відьма п'ятерик з королями! У діда на руках самі козирі; не довго думавши — лясь усіх королів по вусах козирями. "Еге, ге! це не по-козацькому! А чим це ти криєш, земляче?"

"Як чим? козирями!"

"Може, по-вашому це й козирі, а по-нашому ні!"

Подивився — справді проста масть. Що за чортovinня! Довелося вдруге zostатись дурнем, і знову почали чорти дерти горло: "дурень, дурень!" аж стіл ходив ходором і стрибали по столу карти. Розгарячився дід; здав востаннє. Знов іде добре. Відьма знову п'ятерик; дід побив і набрав з колоди повну руку козирів.

"Козир!" крикнув він, і так ляснув картою по столу, що її аж покоробило; відьма, ні слова не казавши, покрила вісімкою масті. "А чим це ти, старий чорте, криєш!" Відьма підняла карту: під нею була проста шістка. "Чи не чортові штуки!" крикнув дід і скільки сили стукнув кулаком по столу. Щастя ще, що у відьми була погана масть; у діда, як навмисне, на той час пари. Став набирати карти з колоди, тільки... ой... таке сміття суне в руки, що дід і руки опустив. У колоді жодної карти. Пішов, уже так, не дивлячись, простою шісткою; відьма прийняла. "От тобі й на! це ж що за знак? Еге, ге! Певне, тут щось та не так!" От дід карти потихеньку під стіл — та й перехрестив; гляне — а у нього на руках козирі: туз, король, валет; а замість шістки він спустив кралю. "Ну й дурний же я був! Король козирий! що, прийняла? Га? котяче поріддя!.. А туза не хочеш? Туз! Валет!.." Грім пішов по пеклу; відьму скрючило, звідки не взялася шапка — бух! прямисінько дідові в лице. "Ні, цього мало!" крикнув дід, осмілівши і надівши шапку. "Коли зараз передо мною не стане молодецький кінь мій, то от, побий мене грім на цьому самому нечистому місці, коли я не

перехрещу святим хрестом вас усіх!" і вже було й руку підняв, як тут заgrimіли перед ним коня його кістки.

"Оце тобі кінь твій!" Заплакав, сірома, дивлячись на них, як мала дитина. Жаль стало старого товариша! "Дайте ж мені хоч якого-небудь коня вибратися із гнізда вашого!" Чорт ляснув гарапником — кінь, як вогонь, звився під дідом, і дід птицею вилетів нагору.

Острах узяв діда посеред дороги, коли кінь, не слухаючись ні крику, ні поведів, стрибав через провалля та болота. Де дід тільки не був, дроз проймала, коли розказував. Глянув якось собі під ноги — і обімлів: бескеття! кручі! А чортовій тварині хоч би тобі що: так прямисінько й летить. Спробував дід держатися, та де вже там удержитися. Через пеньки, через купини полетів сторчака у провалля і так гепнувся на дні на землю, що, здавалось, там і дух з нього вилетів. Принаймні, що діялося з ним далі, дід нічого вже не пам'ятав; а як опам'ятався та роздивився, то вже зовсім розвиднілось; перед ним були знайомі місця, а сам він лежав на даху своєї ж таки хати.

Перехрестився дід, коли зліз додолу. І трапиться ж отаке чортвиння! чого тільки з чоловіком не буває в світі. Подивився на руки — всі в крові; глянув у діжку з водою — і лице теж. Умившись гарненько, щоб не налякати дітей, входить він потихеньку в хату; дивиться: перелякані діти до нього задкують і показують йому пальцями на матір: "Дивись, дивись, мати, мов дурна, скаче!" справді, жінка сидить перед гребенем і спить. У руці держить веретено, а сама сонна підскакує на лавці. Дід її за руку, потихеньку розбудив: "Здорова, жінко! як ся маєш?" Та довго дивилася, нічого не розуміючи, аж потім уже впізнала діда й розказала, як їй снилось, що піч їздила по хаті, виганяючи лопатою горшки, помийниці... і ще таке щось, що й ладу йому не добереш. "Ну", каже дід, "тобі у сні, а мені наяву. Треба, бачу, буде освятити нашу хату; мені ж тепер гаятися нічого". Спочивши трохи, дід добув коня і вже не спинявся ні вдень, ні вночі, поки не доїхав до місця і не оддав грамоти до рук самої цариці. Отам уже дід надивився такого дива, що вистачило йому надовго після того розказувати; як повели його в палати, такі

високі, що коли б десять хат поставити одна на другу, і тоді, мабуть, не дістали б. Як зазирнув він в одну кімнату — нема; в другу — нема; в третю — нема; в четвертій теж нема, а вже в п'ятій гляне — сидить сама, в золотій короні, в сірій новісінькій свитці, в червоних чоботях і їсть золоті галушки. Як звеліла вона насипати йому повну шапку синиць, як... та чи й пригадаєш усе... Про свою пригоду з відьмами дід забув і думати, і коли бувало хто-небудь про це і нагадував, то дід мовчав, ніби й мова не до нього, і довго доводилось його прохати, щоб розказав усе, як було. І, видно, вже через те, що не догадався зразу після того освятити хату, його жінці рівно через кожен рік, у той саме час, бувало таке диво, що танцюється їй, та й тільки. До чого не візьметься, а ноги своєї затівають, так і пориває піти в танок.